

دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام
دانشکده علوم سیاسی، اجتماعی و تاریخ
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته جامعه شناسی

عنوان:

دین در دنیای مجازی

استاد راهنما:

حجت الاسلام دکتر حسن خیری

استاد مشاور:

دکتر نعمت الله کرم الهی

نگارش:

سمانه خالدي

شہر پور 1387

تقدیم بہ:

بارگاہِ ملکوتی حضرت معصومہ (سلام اللہ علیہا)

تقدیر و تشکر

حمد و سپاس خدای را سزااست که انسان را آفرید و نعمتهای فراوان بر او عرضه کرد و وسیله هدایت او را خلق کرد. الطاف بیکرانیش پیوسته یاری گر ما در همه عرصه‌های زندگی بوده است و ما هر چه داریم همه از لطف اوست. و با سپاس از عنایات و توجهات حضرت ولی عصر حجة ابن الحسن عسگری عجل الله تعالی فرجه الشریف.

بر خویش واجب می‌دانم که از همه اساتید محترمی که سالها در طول تحصیل دوره کارشناسی و کارشناسی ارشد جامعه شناسی زحمات زیادی را برای اینجانب متقبل شده‌اند، تشکر نمایم. اساتید ارجمندی که هرگز لطف و مساعدت و راهنمایی‌های همدلانه‌شان را از یاد نخواهم برد. اساتید گروه جامعه شناسی، آقایان جناب آقای دکتر خیری که راهنمایی رساله حاضر را بر عهده داشتند، و قدم به قدم در دو مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد با راهنمایی ارزنده‌شان بنده را یاری رساندند. و جناب آقای دکتر کرم اللهی که از مشاوره ایشان در دوران تحصیل بهره‌های زیادی بردم. جناب آقای پارسانیا، جناب آقای دکتر جمشیدیها و جناب آقای دکتر افروغ که در سایه منش علمی و اخلاقی‌شان، انگیزه فراگیری دانش و معرفت در بنده ایجاد نمودند. همچنین از آقای دکتر کچوئیان، آقای دکتر فتحی، آقای دکتر خان محمدی، آقای دکتر شجاعی زند و سایر اساتید ارجمندی که سالها فضل و دانش‌شان را در اختیار دانشجویان قرار دادند، سپاسگزارم. و نیز لازم می‌دانم مراتب سپاسم را از پدر و مادر بزرگوaram که همواره مشوق من در طول دوران تحصیل بودند و همسر عزیزم جناب آقای پاینده مهر که مرا در تدوین این پژوهش مورد حمایت قرار دادند، تشکر نمایم.

چکیده:

بی‌شک ظهور و گسترش فضای مجازی نقش بسزایی در زندگی نوع بشر داشته و دارد. این فضا به طور مستقیم بر کلیه نهادهای جامعه تأثیر گذار است. دین نیز به عنوان یکی از این نهادها از این قاعده مستثنی نبوده و در اثر پیدایش و رشد فضای مجازی دستخوش تحولاتی شده که به راستی غیر قابل انکار است.

در این تحقیق به توصیف قابلیت‌های فضای مجازی پرداخته شد. روش پژوهش حاضر بر اساس مطالعه اسنادی است بدین معنا که با استفاده از آرای اندیشمندان مختلف در این زمینه به بررسی رابطه دین و دنیای مجازی پرداختیم. در فصل دوم چارچوب مفهومی تحقیق حاضر را بیان کردیم که در آن مفاهیم اصلی ما یعنی دین و اینترنت توضیح داده شده و سپس سه رویکرد ابزارگرایانه، ذات‌گرایانه و متعامل را تشریح نمودیم. در پژوهش حاضر با استفاده از رویکرد تعاملی این پیش فرض را داریم که دین و دنیای مجازی اینترنت در یک ارتباط دو سویه با یکدیگر در تعامل است. حاصل این تعامل آن است که دین با فضای اینترنت به دو صورت در تعامل است، اگر دین از اینترنت به عنوان ابزار استفاده کند حاصل آن تبلیغ ادیان و مذاهب سنتی و اطلاع‌یابی مخاطبان اینترنت از مباحث و متون دینی و اطلاع‌یابی در مورد ادیان واقعی است. دین همچنین می‌تواند از اینترنت به عنوان محیط استفاده کند که

حاصل آن دین اینترنتی (مجازی) خواهد بود. دین اینترنتی سبب پدیدار شدن، زیارتگاه و معابد مجازی زیارت مجازی، آئین مجازی و تجارب نوین دینی در اینترنت خواهد شد. با استفاده از آراء اندیشمندان به توصیف هر یک از این ابعاد پرداخته‌ایم.

در فصل سوم نتایج حاصل از این تعامل دوسویه بیان گردید بدین معنا که با شناخت قابلیت‌های فضای مجازی، نحوه تبلیغ دین در اینترنت و آسیبها و آفتهای فضای مجازی مورد بررسی قرار گرفت.

کلید واژه‌ها: دنیای مجازی، دین مجازی، جماعت مجازی، آئین‌های مجازی

فهرست مطالب

1	..... فصل اول: کلیات
2	..... 1-1. مقدمه:
5	..... 2-1. بیان مسأله
7	..... 3-1. سؤال تحقیق
8	..... 4-1. اهمیت موضوع و ضرورت تحقیق
10	..... 5-1. اهداف تحقیق
10	..... 6-1. پیشینه تحقیق
15	..... 7-1. روش و ابزار گردآوری اطلاعات
17	..... فصل دوم: چارچوب مفهومی
18	..... 1-2. مقدمه
19	..... 2-2. چهارچوب مفهومی
19	..... 1-2-2. دین
23	..... 2-2-2. اینترنت
25	..... 3-2-2. ارتباط دین و دنیای مجازی
25	..... 1-3-2-2. دیدگاه‌های ابزار گرایانه
26	..... 2-3-2-2. دیدگاه ذات گرایانه
26	..... 3-3-2-2. دیدگاه متعامل
	..... فصل سوم: تعامل دین و دنیای مجازی
	..... 1-3. قابلیت‌های دنیای مجازی
	..... 2-3. ویژگیهای فضای مجازی
	..... 1-2-3. فضای نامحدود
	..... 2-2-3. انعطاف پذیری زمانی
	..... 3-2-3. تعامل در فضای مجازی
	..... 3-3. اینترنت و دین
	..... 4-3. دین در اینترنت و دین اینترنتی
	..... 5-3. شباهت دین و فضای مجازی
	..... 6-3. دین مجازی

- Error! Bookmark not defined.** ..... [7-3. نقش واسطه‌ای تجارب مذهبی در فضای مجازی](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [8-3. جماعت مجازی](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [9-3. مناسک مجازی](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [1-9-3. تعریف مناسک \(Ritual\)](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [2-9-3. مناسک و آئین‌های دینی و غیر دینی](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [10-3. گفتمان مذهبی و فضای مجازی](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [11-3. مذهب روی فضای مجازی و در درون فضای مجازی](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [12-3. تبلیغات در فضای مجازی](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [1-12-3. تبلیغات دو سویه و تعاملی](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [2-12-3. تبلیغات اقناعی](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [13-3. آسیب‌های دنیای مجازی](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [1-13-3. پورنوگرافی در فضای مجازی](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [2-13-3. سرقت اینترنتی](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [نتیجه‌گیری](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [فهرست منابع:](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [الف\) منابع فارسی](#)
- Error! Bookmark not defined.** ..... [ب\) منابع انگلیسی](#)

فصل اول:

کلیات

1-1. مقدمه:

در قرن بیست و یکم، زندگی مذهبی بطور فزاینده ای از کلیساها و مساجد به سمت اینترنت در حرکت است. امروزه هرکسی می‌تواند در جستجوی عقاید و اظهارات دینی در اینترنت باشد، بدون آنکه نیاز به مکان فیزیکی خاص و صرف هزینه زیادی باشد. عصر دیجیتالی، امکان عبادت مجازی، نیایش سایبر و جستجو در مورد آئین‌های دینی جدید را برای همه افراد در سراسر جهان فراهم ساخته است و در عین حال تعداد جنبش‌های جدید دینی در فضای مجازی روز به روز گسترش می‌یابد. از طرفی دین به نوعی منعکس کننده یک ارتباط با عالم «غیرمادی» است؛ گذری از «جهان عینی فیزیکی» به «جهان ذهنی متافیزیکی» و یا در مرحله معرفت‌های اجتماعی، گذری معکوس از جهان متافیزیک به جهان فیزیکی دارد و در واقع توجهی به سطوح دیگری از واقعیت‌های اجتماعی است.

پتریک مکسول (2002) معتقد است که دین در ذات خود، یک مقوله مجازی است؛ به این معنا که ریشه دین به یک امر «فرا تجربی» و یا «غیرمادی» مرتبط می‌شود که فرد را با روح، معنویت، خدا و قلمروهای «فراطبیعی» مرتبط می‌کند. بنابراین در تعامل افراد با فضای مجازی نوعی انس گرفتن با «امر آن جهانی» و انتقال به جهان دیگر رخ می‌دهد، جهان دیگری که از خصیصه‌های جهان مادی عینی برخوردار نیست و سطح دیگری از جهان را وارد حوزه تجربه انسانی می‌کند (عاملی، 1386:274)

مکسول همچنین معتقد است که فضای مجازی یک فضای پست مدرن محسوب می‌شود و نوعی تعامل معکوس با جهان واقعی برقرار می‌کند. بنابراین دینی که در رسانه‌های جدید به صورت مجموعه اعتقادات و مناسک مبتنی بر آن به مخاطب معرفی می‌شود، از ویژگی‌های رسانه تأثیر

پذیرفته و با آموزش‌ها و مناسک دینی که فرد با حضور فیزیکی در مجامع دینی دریافت می‌کند، متفاوت می‌شود. از این رو، دین به عنوان یکی از بنیادی‌ترین نهادهای اجتماعی، در معرض چالشها و تحولات ناشی از گسترش فضای مجازی قرار گرفته است.

نکته دیگر آنکه فضای مجازی، خود ضرورتاً دینی نیست ولی گاه افراد و سازمانهایی از آن به عنوان ابزاری برای پیشبرد و ارائه اعتقادات دینی و حتی آئین‌های جدید استفاده می‌نمایند.

گسترش فضای مجازی از جمله اینترنت و شبکه‌های ارتباطات کامپیوتری موجب تحولات شگرفی در تکنولوژی ارتباطات شده است. جماعت‌های دینی سنتی اکنون در جماعت‌های مجازی دینی با مرزهای کاملاً باز حضور می‌یابند و لذا امکان تبادل هرچه بیشتر اطلاعات و پیام‌های دینی، دیوارهای فاصله میان گرایش‌های مختلف دینی را از میان برداشته است. با گسترش اینترنت به درون خانه‌ها هم اکنون با روشن کردن کامپیوتر، امکان داشتن تجربه دینی و شرکت در نیایش‌های همه ادیان و گروه‌های مذهبی در این شبکه بوجود آمده است. برای وضوح این مطلب کافی است، به آمارسایت‌های دینی در اینترنت نگاهی داشته باشیم. در حال حاضر در حدود یک میلیون سایت مذهبی از انواع گوناگون در اینترنت وجود دارد که هدف آنها نشر معنویت و ایمان مذهبی میان مؤمنان و معتقدان است. نهادها، گروه‌ها و افراد مختلف با ارائه اطلاعات مذهبی به صورت متن، صدا و تصویر به تبلیغ ارزش‌های مورد نظرشان برای جویندگان مذهب می‌پردازند. به جرأت می‌توان گفت که هیچ گروه یا فرقه‌ای نیست که در اینترنت، سایت مخصوص به خود را نداشته باشد.

مسئله این است که این تعداد سایت و قابلیت‌هایی که در اینترنت پدید آمده است چه تأثیراتی را در کنش‌های دینی جوامع گذاشته است. به سخن دیگر، موضوع مورد بحث در پژوهش حاضر این

است که نحوه حضور و ظهور دین در اینترنت چگونه است و همینطور چه چالشها و تشابهاتی بین دین ارائه شده در دنیای مجازی اینترنت و دین جهان واقعی وجود دارد. در پژوهش حاضر از آرای اندیشمندان در توصیف تعامل دین و دنیای مجازی اینترنت و تشریح ابعاد مختلف این موضوع همچون مذهب سایبرنتیکی، جماعت مجازی، تجربه دینی در فضای مجازی و... استفاده خواهد شد.

2-1. بیان مسأله

پیدایی و گسترش ارتباطات مجازی، یکی از دستاوردهای تکنولوژیکی-ارتباطی جدید است که موجب دگرگونی در تعاملات اجتماعی شده است. در دنیای مجازی و ارتباطی جدید، عامل زمان و مکان کمرنگ شده است و جهان جدیدی به موازات جهان واقعی پدید آمده است که جهان بی مرز یا فضای مجازی قلمداد می‌شود. گسترش روزافزون تکنولوژی‌های جدید ارتباطات در سالهای اخیر، تمام جنبه‌های فرهنگ و حیات اجتماعی را با چالش روبرو کرده است. در این میان تحولات اجتماع و گروه‌های انسانی نیز از این امر مستثنی نشدند. گروه‌های دارای مرزهای سخت سنتی، جای خود را به گروه‌های مجازی با مرزهای منعطف داده اند و به همین دلیل امکان مبادله هر چه بیشتر اطلاعات و پیام‌ها، منجر به کاهش و در مواردی حذف فاصله میان گروه‌های مختلف شده است.

از منظر سخت افزارهای ارتباطی، تعداد سایت‌ها و تکنولوژی‌های وابسته به آنها نیز در حال گسترش است و این امر ردپای خود را در تمام حوزه‌های زندگی بشری بر جا گذاشته است. این فضا، بحث‌های متعددی را بر سر آثار فردی و اجتماعی آن در پی داشته است که یکی از آنها تأثیر بر روی دین است. صاحب‌نظران و اندیشمندان متعددی در مورد تأثیر فضای مجازی بر روی دین بحث کرده اند. فضای مجازی به زعم عده ای از متفکران قلمرو گسترده ای است که شامل اینترنت نیز می‌شود. پدیده اینترنت نیز که یکی از دستاوردهای جهانی شدن است تأثیرات شگرفی بر ابعاد زندگی انسانها از جمله اعتقادات دینی افراد داشته است.

از جمله اندیشمندانی که تأثیر این پدیده بر روی دین را مورد بررسی قرار داده است «اینونویاتاکا» است.

«اینونویاتاکا در مقاله ای با عنوان گشتارهای مذهبی در عصر اطلاعات، به بررسی جنبه‌های مختلف چنین مسأله ای پرداخته و می‌نویسد: دوران معروف به عصر اطلاعات به تدریج تأثیر خود را بر حوزه دین می‌گستراند، بدین معنی که به حوزه روشهایی که ادیان و مذاهب در آموزش، تبلیغ دین و روشهای اعتقادی به کار می‌برند وارد می‌شوند. اکنون برای هر دین و مذهبی این امکان وجود دارد که فراسوی مرزهای ملی اشاعه یابد.» (معمدی، 1385: 9)

در دیدگاه ارسطویی نیز، فناوری فاقد معنایی ذاتی تلقی می‌شود و دین می‌تواند به خوبی وظیفه معنابخشی و هدایت فناوری را بر عهده بگیرد.

دیدگاه ارسطویی معتقد است که ما ابتدا دنیای ذهنی خویش را از طریق نمادسازی به وجود می‌آوریم و سپس از دنیای مصنوع خود به برقراری ارتباط با دیگران می‌پردازیم. بنابراین وی توانایی جهان بینی‌ها در معنا دادن به جهان فناورانه کنونی را نفی می‌کند.

دیدگاه دیگری وجود دارد که به دیدگاه متعامل معروف است. در این دیدگاه در عین حال که برای فناوری ارزش ذاتی قائل است ارتباط آن با پدیده‌های مختلف جامعه بشری از جمله دین را یک ارتباط دو سویه و تقابلی می‌داند، بدین معنا که فضای مجازی هم می‌تواند به عنوان ابزاری در اختیار ادیان برای تبلیغ و گسترش ادیان موجود باشد و هم به عنوان محیط جدیدی به تغییر ادیان و تولید ادیان و فرقه‌های جدید دینی منجر شود. دین به نحو چشمگیری در شبکه جهانی و در میان انبوهی از گروه های خبری و اتاق های چت حضور دارد. تمام ادیان بزرگ، صدها کلیسا، جنبش های دینی جدید، میلیون ها صفحه وب که توسط مؤمنان تهیه شده است، معلمان دینی، شمنها و... به گونه ای در این شبکه خود را عرضه می کنند.

افزون بر این، خود اینترنت مذاهب خاص خود را تولید می کند از سایت های معنویت مجازی گرفته تا کلیساهای مجازی و ادیان کاملاً آن لاین.

فضای مجازی، فرصت‌ها و نیز چالش‌های جدیدی را برای تمام جوانب پژوهش در حوزه دین فراهم می‌کند. افزون بر این، اینترنت به عنوان ابزاری تبلیغی، ویژگی‌های منحصر به فردی را انتقال می‌دهد که دین ورزی افراد را کاملاً دگرگون می‌کند. اگرچه نباید درباره میزان و شدت تأثیر فضای مجازی در حوزه‌های معنوی و متافیزیکی اغراق کرد و باید قدرت و شیوه‌های نفوذ هر دو طرف را در نظر گرفت، اما این نکته نیز گفتنی است که امروزه اطلاع رسانی در حوزه دین نیز گویی مانند فرآورده های معنوی دیگر، به عنوان تابعی از گسترش قدرتمندانه فناوری مطرح است؛ بنابراین، دینداران و هواخواهان معنویت نیز ناگزیر از اقبال تام و تمام به این رسانه اند.

با دیدگاه‌های متعددی که در مورد رابطه تکنولوژی فضای مجازی و دین وجود دارد، در پی آن هستیم تا با شناسایی هرچه بیشتر فضای مجازی و قابلیت‌های آن و همچنین تعامل بین دین و فضای مجازی اینترنت را با استفاده از آراء صاحب‌نظران مورد بررسی قرار دهیم.

3-1. سؤال تحقیق

تحقیق حاضر درصدد است تا تأثیر اینترنت بر روی دین را از منظر اندیشمندان توصیف کند لذا سؤال اصلی پژوهش اینگونه خواهد بود:

از دیدگاه اندیشمندان، دنیای مجازی اینترنت بادین چه تعاملی خواهد داشت؟

سوالات فرعی تحقیق حاضر به این ترتیب است:

چه تفاوت‌هایی بین دین مجازی و دین واقعی وجود دارد؟

اشکال مختلف حضور دین در فضای مجازی به چه صورت هستند؟

1-4. اهمیت موضوع و ضرورت تحقیق

آغاز دهه 90 میلادی، آغاز حرکت ایران برای پیوستن به خیل کشورهای متصل به شبکه جهانی اینترنت است. از آن زمان تاکنون، شتاب اعجاب آور و رشد تصاعدی شبکه‌های کامپیوتری و استفاده از اینترنت، آشکارا نشان دهنده تأثیرات شگرف این پدیده بر ابعاد مختلف زندگی افراد است. دنیای مجازی به نوعی دنیای موازی با جهان واقعی است و هر آنچه در دنیای واقعی هست به خوبی در جهان مجازی نیز قابل انعکاس است.

در جامعه کنونی ایران، امکان دسترسی به فضای مجازی اینترنت تقریباً برای اکثر افراد جامعه، فارغ از هر سن و جنسی فراهم شده است و هر روزه میزان تعامل افراد با این فن آوری ارتباطی و اطلاعاتی، بیشتر و بیشتر می‌شود. اینترنت یکی از مهمترین لوازم زندگی روزمره ما شده است که بدون هیچ مانع و محدودیتی مرزهای جغرافیایی را در نوردیده و از مهمترین راههای کسب آگاهی و اطلاعات و از فراگیرترین، عمومی ترین و غنی ترین منابع معرفتی بشر به شمار می‌روند. بر این اساس زندگی روزمره در ارتباطی پیوسته با پدیده اینترنت است و از آنجا که شتاب اعجاب آور و رشد تصاعدی تعاملات اینترنت، روز با روز در حال افزایش است تحقیق در آثار و پیامدهای احتمالی این ارا به نافرمان و پر شتاب، به تعبیر گیدنز، نه تنها شرط عقل بلکه کمترین کار برای آمادگی و اتخاذ هر تمهید لازم است. یکی از موضوعاتی که امروزه راه خود را در وسایل ارتباط جمعی به ویژه اینترنت باز نموده است، دین است. حضور دین در اینترنت همواره با فرازو نشیبهای متعددی همراه بوده است که دلیل آن فرهنگهای متکثر و متنوع جوامع بوده است. در برخی فرهنگها از موضوع امکان حضور دین در رسانه‌های مدرن و فضای مجازی با موضع مقاومت و ایجاد موانع برخورد می‌کردند و برخی دیگر از فضای مجازی به عنوان جایگاهی برای

تبلور و ظهور انواع دینهای رایج و ادیان نوپدید بهره می‌جستند. گذشت زمان نشان داد که نه تنها دین و تکنولوژی جدید اینترنت با هم ناسازگاری ندارند، بلکه دین نیاز واقعی انسان‌هاست که آنها در هر گوشه‌ای از زندگی آن را جستجو می‌کنند. برخی از صاحبان دیدگاه‌های لیبرال ارتباطات نیز معتقد بودند که دینداران نیز بخش مهمی از جامعه هستند و فضای مجازی اینترنت باید امکان بیان رسانه‌ای دین آنها را فراهم سازد و از طرفی مخاطبان زیادی وجود دارند که به دنبال عقاید دینی و دین مورد علاقه در فضای مجازی هستند و حتی اینکه فضای اینترنت، امکان آن را پدید می‌آورد تا تأمل دوباره‌ای در ایده‌های مذهبی ایجاد شود و افراد به موجب آن منطق جدیدی را نسبت به آموزه‌های سنتی و قواعد و رسوم دینی جامعه خود درخواست نمایند.

بنابراین پیدایش و گسترش تعاملات دین و فضای مجازی اینترنت، عاملی در جهت بسط و گسترش انواع دین، تجربیات دینی و... در جوامع می‌شود. در پی این تأثیر، از طرفی انتظار می‌رود فرصت بیشتری برای تبلیغ انواع ادیان پدید آید و از طرف دیگر مرزهای سنتی و سختی که میان ادیان و مذاهب وجود داشته، با امکان ارتباطهای گسترده‌تر اینترنتی، سست‌تر شده و گرایش به ادیان نوپدید ایجاد شود. وقتی مفاهیم دینی در رسانه‌ای چون اینترنت مطرح می‌شود، ما با دو اصطلاح جدید روبرو می‌شویم دین اینترنتی و دین در اینترنت، بنابراین ضروری است که با بررسی دقیق شرایط و ویژگیهایی را که این آموزه‌ها در مواجهه با اینترنت دارند در پی سازوکارهای بهره‌گیری حداکثری از قابلیت‌های فضای مجازی برای تبلیغ دین مبین اسلام باشیم. از این رو تحقیق در آثار و پیامدهای احتمالی دین در فضای مجازی اینترنت قابل تأمل است و ضروری به نظر می‌رسد.

5-1. اهداف تحقیق

اهداف پژوهش حاضر عبارتند از:

- شناسایی فضای مجازی و توصیف قابلیت‌های آن

- توصیف تأثیرات اینترنت بر روی دین از منظر اندیشمندان

6-1. پیشینه تحقیق

در بررسی پیشینه پژوهشی موضوع مشخص شد که اهتمام ویژه‌ای نسبت به بررسی ویژگی‌های اینترنت، ظرفیت‌های ارتباطی آن و تأثیر تعاملات اجتماعی کنشگران در دنیای مجازی بر شبکه‌های ارتباطی آنها صورت گرفته است. همچنین مطالعاتی نیز در خصوص تعامل بین دین و رسانه بطور کلی صورت گرفته است. اما تحقیقاتی که به طور خاص، به موضوع تعامل بین دین و دنیای مجازی پرداخته باشند، بسیار نادر بوده است. در ادامه چند تحقیق را که به موضوع حاضر نزدیک تر هستند، بیان می‌کنیم.

آقای کرم‌اللهی (1387) در تحقیقی پیمایشی، رابطه بین استفاده از اینترنت و دینداری جوانان را مورد بررسی قرار داده است. سطح نظری رساله مذکور، مشتمل بر دو بحث نظری عمده است. ابتدا در حوزه جامعه‌شناسی ارتباطات، پس از گونه‌شناسی دیدگاه‌های نظری مطرح در باب آثار رسانه‌ها، برخی از مهمترین نظریات به صورت انتقادی، مطرح شدند. سپس دیدگاه‌های مربوط به آثار و ویژگی‌های اینترنت را مورد بررسی قرار دادند. سپس ضمن گشودن بحث‌های دین‌داری، مطرح‌ترین مدل‌های سنجش دین‌داری را مورد ارزیابی انتقادی قرار دادند و در نهایت مدل پیشنهادی خود از سنجش دین‌داری را ارائه دادند. در چارچوب نظری تحقیق مذکور با تلفیق و بهره‌گیری از «نظریه عمل» پیر بوردیو، سازوکار عملی پیوند‌دهنده میزان و چگونگی استفاده از

اینترنت با میزان الزام به ابعاد و نشانه‌های دین داری ارائه شد. جمعیت آماری این تحقیق، شامل تعدادی از دانشجویان دانشگاه‌های قم بودند. مهمترین نتایج تجربی تحقیق ذکر شده از این قرار بود:

«تفاوت معناداری بین کاربران و غیر کاربران از حیث «شدت اعتقادات دینی»، «میزان مراعات ظاهر شرعی» و «مشارکت در امور دینی» وجود دارد. در باب سایر ابعاد و نشانه‌های دین داری تفاوتها معنادار نیست.» (کرم‌اللهی، 1387: 1)

دیگر تحقیق انجام شده در این ارتباط نیز مربوط به عباس قادی می‌باشد. ایشان در تحقیقی پیمایشی رابطه استفاده از اینترنت و هویت دینی کاربران اینترنت را بررسی کرده است. وی ضمن تعریف هویت دینی به عنوان «تعریف شخص از خود بر اساس داشتن تعلق نسبت به دینی خاص به همراه ملاحظات ارزشی و احساسی مترتب بر آن» (قادی، 1386: 6) کوشید تا ضمن مرور فضای مفهومی موضوع، از نظریات «استفاده و خشنودی» و «ساخت یابی گیدنز» و همچنین «نظریه کاشت یا پرورش» برای تبیین پدیده مذکور استفاده کند. وی معتقد است اینترنت به دلیل برخورداری از ویژگیهایی نظیر: بی مکانی، فرازمانی، عدم محدودیت به قوانین مدنی متکی بر دولت — ملتها، قابل دسترس بودن به طور همزمان، برخورداری از فضاهای فرهنگی، اعتقادی، اقتصادی و سیاسی جدید و خصوصاً داشتن پویایی و آزادی عمل کاربران در استفاده از آن، توانسته روز به روز مخاطبان بیشتری به خود جذب کند و لذا هریک از این مخاطبان نیز با استفاده‌های خاصی که از این رسانه می‌کنند تحت تأثیر آن قرار می‌گیرند. نگارنده تحقیق مذکور معتقد است که در فرایند تأثیر پذیری کاربران در استفاده از اینترنت عوامل و فاکتورهایی نقش دارند که در ذیل به اختصار به آنها اشاره می‌شود:

1- افراد بر اساس نظریه جدید استفاده و خشنودی بر اساس بافت اجتماعی خود، انگیزه‌ها و اهداف متفاوتی را در استفاده از اینترنت دنبال می‌کنند و بر این اساس، بازخوردهای متفاوتی از ارتباط خود با اینترنت گرفته و آنها را در ارزشها، احساسات و شناخته‌های خود اعمال می‌کنند. بنابراین هرچه اهداف و انگیزه‌های کاربران در استفاده از اینترنت، ابزاری و جهت مند باشد، بیشتر احتمال دارد که هویت دینی آنها بازتابی باشد. برعکس، هرچه اهداف و انگیزه‌های کاربران در استفاده از اینترنت، عادت‌ی و غیر جهت مند باشد، احتمال سنتی بودن هویت دینی فرد بیشتر است.

2- با استفاده از نظریه ساخت یابی گیدنز می‌توان استنباط کرد که اینترنت محصول و مخلوق کنش معنادار کنشگران انسانی بوده و آنها چنین محیطی را خلق کرده اند. اما این محیط پس از شکل گرفتن، محدودیتهایی را بر عاملان اعمال می‌کند. افراد در رویارویی با اینترنت برخلاف سایر رسانه‌های متعارف صرفاً در رده تولید کننده یا مصرف کننده قرار نمی‌گیرند؛ بلکه می‌توانند در صورت تمایل به طور همزمان این دو قشر را داشته باشند و در آن به تولید و بازتولید بپردازند. اما افراد در برخورد با این ساختار، میزان فعالیت و مشارکت متفاوتی دارند. هرچه افراد در مواجهه با اینترنت، فعالیت و مشارکت بیشتری داشته باشند و هرچه این فعالیت بازتابانه تر باشد، سهم آنها در تولید معنا بیشتر و در نتیجه احتمال بازتابی بودن هویت دینی شان بیشتر خواهد بود. در مقابل هرچه فعالیت و مشارکت کاربران در مواجهه با اینترنت، کمتر و غیر بازتابانه تر باشد، در بازتولید معنا سهم کمتری داشته و بنابر این اثر کمتری از اینترنت گرفته و ممکن است هویت دینی شان سنتی تر باقی بماند.

3- بر اساس نظریه کاشت یا پرورش استنباط شده که میزان، مدت، نوع مواجهه و واقعی تلقی کردن محتوای سایتهای اینترنتی بر هویت دینی فرد مؤثر است. بنابراین هرچه میزان و مدت

مواجهه افزایش یابد و هرچه فرد محتوای مواجهه را واقعی تلقی کند، بیشتر احتمال دارد که هویت دینی بازتابی داشته باشد. برعکس هرچه میزان و مدت مواجهه کاهش یابد و هرچه فرد محتوای مواجهه را غیرواقعی تلقی کند، بیشتر احتمال دارد که هویت دینی سنتی داشته باشد. همچنین با توجه به متغیر نوع مواجهه، هرچه فرد بیشتر در معرض محتوای سایتهای خبری، علمی و آموزشی باشد، بیشتر از رابطه با اینترنت در جهت بازبینی هویت دینی خود سود جسته و در نتیجه احتمال دارد که هویت دینی بازتابی داشته باشد. برعکس، هرچه فرد بیشتر در معرض سایتهای تفریحی و سرگرمی باشد، کمتر از رابطه ی خود با اینترنت در جهت بازبینی هویت دینی خود سود جسته و لذا احتمال دارد که هویت دینی سنتی داشته باشند. در عین حال، میزان تأثیر پذیری کاربران در استفاده از اینترنت، با توجه به متن اجتماعی و شرایط فرهنگی که فرد در آن زندگی می‌کند، متفاوت خواهد بود. جمعیت آماری تحقیق شامل عده ای از کاربران بالای پانزده سال شهر تهران بوده اند. نتایج این پژوهش آماری نشان داد که متغیرهای مدت استفاده، نوع استفاده، انگیزه و هدف استفاده، مشارکت و فعال بودن کاربران در استفاده از اینترنت، واقعی تلقی کردن محتوای سایتهای اینترنتی از سوی کاربران، پایگاه اقتصادی — اجتماعی و میزان تحصیلات کاربران، بر هویت دینی تأثیرگذار بودند.

تحقیق دیگری که تنها به یک بخش از موضوع پژوهش حاضر مرتبط است «تأثیر فضای سایبرنتیک بر هویت اجتماعی» است. بهزاد دوران (1381) در رساله دکتری خود این سؤال را مطرح می‌کند که آیا تعامل از طریق ارتباطات سایبرنتیک، هویت اجتماعی طرفین تعامل را متأثر می‌سازد؟ وی تأثیر فضای سایبرنتیک بر هویت اجتماعی را تحت سه بخش هویت خانوادگی، هویت همالان و هویت ملی، مورد بررسی قرار می‌دهد. محقق در این طرح می‌کوشد تا تعریف جامعی از فضای

سایبرنتیک ارائه دهد و با استفاده از ابعاد مختلف و انواع هویت اجتماعی، مدل تحقیق خود را ترسیم کند. وی با الهام از نظریات مختلف و تلفیق آنها تعریف نسبتاً جامع و مانعی از فضای سایبرنتیک ارائه می‌دهد که عبارت است از:

«1- فضای روانی-خیالی که در آن افکار، مجذوب توهمی رویاگونه می‌شود (با الهام از ویلیام

گیسون)

2- دنیای مفهومی تعاملات شبکه‌ای شده بین افراد و آفریده‌های معنوی و هرچیز همراه با چنین شبکه‌ها و تعاملاتی.

3- حالتی از اندیشه که توسط افراد در ارتباط، و به وسیله بازنمایی‌های دیجیتال زبان و تجربه حسی، به اشتراک گذاشته می‌شود. افرادی که به دلیل وجود زمان و مکان از یکدیگر جدایند ولی به وسیله شبکه‌هایی از ابزار فیزیکی دسترسی به یکدیگر متصل اند.» (دوران، 1386: 38)

بر اساس نتایج تحقیق ذکر شده که بر روی تعدادی از دانشجویان دانشگاه تهران صورت گرفته بود، فرضیات اصلی این پژوهش مورد تأیید قرار نگرفتند. به این معنا که وجود رابطه متغیر مستقل فضای سایبرنتیک و متغیرهای وابسته (تضعیف هویت خانوادگی، تقویت هویت همالان و هویت ملی) تأیید نشده است. بر اساس یافته‌های این تحقیق، گرچه فضای سایبرنتیک فرصت تعاملات رو در رو را کمتر ساخته است، اما در عین حال، خود به نوعی، به محور تجمع اعضای خانواده و موضوع گفتگوها و تعاملات متقابل نیز بدل گشته است.

«نتایج اصلی تحقیق آشکار می‌سازد صرف عدم تأیید فرضیه‌ها، به معنای فقدان تأثیر و تأثر و

حتی رابطه میان تجربه فضای سایبرنتیک و هویت اجتماعی نیست، بلکه نشان دهنده پیچیدگی

رابطه و بنابراین آثار متقابل و متفاوت سطحی، عمیق، کوتاه مدت و بلند مدتی است که میان این

دو متغیر به ویژه در حضور دیگر متغیرهای زندگی اجتماعی می‌توان تصور کرد.» (همان: 161)

1-7. روش و ابزار گردآوری اطلاعات

پژوهش حاضر از نوع توصیفی می‌باشد و روش آن اسنادی می‌باشد. پژوهش اسنادی، پژوهش مبتنی بر شواهد برگرفته از مطالعه اسناد؛ مانند آرشیوها یا آمار رسمی است. در این روش منابع اصلی مورد استفاده، کتب و مدارک منثور و منظومی است که از دوره‌های گذشته به جای مانده و جدیداً از اسلاید، فیلم و سایر تکنولوژی‌های ضبط وقایع تاریخی نیز در پژوهش اسنادی استفاده می‌شود. اسنادی که در پژوهش اسنادی مورد استفاده قرار می‌گیرند عمدتاً شامل اطلاعات و نتایجی است که توسط نویسندگان و پژوهش‌گران قبلی در حوزه مورد بحث فراهم گردیده‌اند. پژوهش اسنادی همان‌طور که ذکر شد بر مبنای استفاده از اسناد و مدارک است و زمانی مورد کاربرد است؛ که یا تحقیقی تاریخی در دست انجام باشد و یا آن‌که تحقیق مرتبط با پدیده‌های موجود بوده و محقق در صدد شناسایی تحقیقات قبلی در مورد آن موضوع برآمده باشد و یا آنکه پژوهش، نیاز به استفاده از اسناد و مدارک را ایجاب نماید و در اصطلاح آن‌که بخواهیم در یک زمینه خاص، مأخذیابی کنیم. اصالت یک تحقیق اسنادی به منابع حائز اهمیتی است که از آنان استفاده می‌شود. مأخذ مورد استفاده در تحقیقات اسنادی و کتابخانه‌ای سه دسته هستند:

1) کتب؛ شامل دو دسته فرهنگ لغت‌ها، دانش‌نامه‌ها، اطلس‌ها و همچنین کتب تخصصی در یک رشته علمی‌اند؛

2) مجله‌ها و نشریات ادواری؛ شامل روزنامه‌ها و سایر مجله‌های عمومی و تخصصی‌اند؛

3) اسناد؛ شامل نشریه‌هایی است که توسط سازمان‌های ذی‌صلاح مثل بانک مرکزی، مرکز آمار قضائی وزارت دادگستری و ... منتشر می‌شوند. استفاده از اسناد و مدارک و روش‌های صحیح منبع‌گذاری و متأخریابی از اهمیت بسیار زیادی در جامعه‌شناسی برخوردار است. به این طریق که در تحقیقات، حق دیگران ضایع نشود و خواننده بداند؛ که جمله یا پاراگراف خاص که در تحقیق نقل شده از کجا اخذ شده است. همچنین اعتبار یک تحقیق تاریخی به نوع مدارک و اسنادی است که محقق از آنها بهره گرفته است. بنابراین مأخذیابی نه تنها منبع‌یابی را در مسأله سنجش به‌عهده دارد؛ بلکه به نوعی ارتباط اخلاق با علم را هم مبین است.

فصل دوم:

چارچوب مفهومی

2-1. مقدمه

همان گونه که از عنوان بر می آید، بررسی رابطه ی دین و دنیای مجازی اینترنت، موضوع اصلی تحقیق حاضر را تشکیل می دهد. رابطه دین با رسانه ها، قدمتی حداقل از زمان اختراع چاپ دارد و از آن زمان، ایجاد ارتباطی صحیح و مؤثر بین دین و وسایل ارتباط جمعی و تنظیم سازوکار و ارائه راهکارهایی که به برقراری مؤثر این ارتباط کمک کند، مورد توجه اندیشمندان و عالمان اجتماعی و اصحاب رسانه و فرهنگ و دین بوده است. با ظهور رسانه های جدید و پیدایش و شبکه های مجازی و البته به تبع شرایط اجتماعی هر دوره، نگاه های تازه ای در خصوص تعامل دین و دنیای مجازی شکل گرفته است. تعامل دین و فضای مجازی به عنوان یک رسانه، بحث های متعددی را بر سر ارتباط این دو نهاد اجتماعی در میان نظریه پردازان ایجاد کرده است. برخی متفکران معتقدند ذات دین با این نوع تکنولوژیها بیگانه است و برای تبلیغ دین نباید از آنها بهره گرفت، از طرفی برخی ساده انگارانه معتقدند که رسانه، تنها وسیله برای انتقال پیام، از جمله پیام های دینی است. دسته دیگری معتقد به تعامل دوسویه این دو نهاد با یکدیگر هستند و نظریات آنها در سالهای اخیر رواج بیشتری داشته است. آنچه که در دوران معاصر غیر قابل انکار است، آنکه فضای مجازی به عنوان یک رسانه نوپدید و دین، بسیار به هم مرتبط هستند. این فضا، مهمترین منابع اطلاعات اجتماعی و فرهنگی که دستور کار و زمینه ساز دانسته های ما درباره واقعیت را تعیین می کند، می تواند دین را در معرض پرسش های جدید قرار دهد. از این رو، دین نیز باید از شیوه های متفاوت برای بیان و تجربه دینی بهره مند گردد.

2-2. چهارچوب مفهومی

در هر تحقیق، مفاهیم خاصی به کار می‌رود که محقق باید آنها را به منظور فهم روشن تر و بهتر مخاطب توضیح دهد. فرایند مفهوم سازی با ارائه تعاریف صورت می‌گیرد و در هر تحقیق، ارائه‌ی تعاریف برای مفاهیم خاص و کلیدی مهم است زیرا باعث آشنایی بیشتر خواننده با مفاهیم اصلی و درک بهتر از تحقیق می‌گردد. تعریف مفهومی، تعریفی است که با استفاده از کلمات دیگر، معنای یک پدیده بیان می‌شود.

در چارچوب مفهومی، محقق باید مفاهیم و اصطلاحات مورد استفاده را در دسته بندی و تحلیل داده‌ها و همچنین مفاهیم به کار رفته در تحقیق را به گونه ای روشن و مناسب تعریف کند. از این رو برخی از مفاهیم پرکاربرد در تحقیق حاضر را تشریح می‌نمائیم.

2-2-1. دین

بطور کلی و با در نظر گرفتن تمامی انسانها در همه زمانها، می توان دین را گرایش شدید انسانها به سوی وجود والای خداوند یا نیروهای برین و یا احساس ساده وابستگی به آنان، به منظور تبیین علل وجودی خویش در جهان و بازیابی معنایی برای هستی دانست. در نتیجه، اعتقادات نسبت به این واقعیتها و اشکالی که به خود می‌گیرند، مناسک، کیشها و اعمال گوناگون مذهبی، دین هستند. (بیرو، 1380: 321 و 322)

جامعه شناسان وقتی دین را مطالعه می‌کنند به دنبال تفکر دینی خاص و ارجحیت مذاهب بر یکدیگر نیستند بلکه به خاطر روش علمی ای که به آن وفادارند سعی دارند تا جنبه‌های قابل مشاهده و تحقیقی دین را مورد بررسی قرار دهند. لذا تعاریفی که از دین ارائه می‌دهند اشتراکات کلی در همه ادیان دارند و سعی در تبیین ارتباط تنگاتنگ میان دین و مسائل و موضوعات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی و... دارند. رویکرد جامعه شناسانه جنبه‌های اجتماعی دین را بررسی کرده و به مشخصات مشترک میان تمام ادیان از قبیل: سازمانهای دینی،

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

کارکردها و ضد کارکردهای ادیان، تعارضات و مناقشات میان پیروان ادیان و تأثیر دین در شکل دهی رفتار و درک مردم از جهان می‌پردازد. ماکس وبر در کتاب جامعه‌شناسی دین اظهار می‌دارد که دین در برگیرنده واکنشهایی از انسان است که به مسائل اساسی غایی و گریزناپذیر وجود معنی می‌دهد مانند تولد، مرگ، بیماری، تراژدی، رنج و... استوارت هوور نیز معتقد است:

«دین مجموعه‌ای از نمادهای نظام‌های اعتقادی‌ای است که از لحاظ فرهنگی معنادار هستند و نیز محل تلفیق این نمادها با یکدیگر است، زیرا دین در تمام زوایای اندیشه و عمل آدمی حضور دارد. دین به صراحت، با ابعاد تجربی و هستی‌شناسی وجود، یعنی با ابعاد هستی و معنا سروکار دارد. دین با قرار دادن حیات فردی در متن هدفی کیهانی و وسیع‌تر، به زندگی او معنا می‌دهد.» (هوور، 1382: 29)

«امیل دورکیم نیز سه جنبه اصلی دین را به این ترتیب می‌داند (1) عقاید در مورد چیزهای مقدس و غیر مقدس. (2) مراسم و آئینها (3) جماعتی از دعا کنندگان (نیایشگران). لذا در تعریف او از دین، دین سیستمی از آئینها و باورهای مشترک در مورد مقدسات است که جماعتی از نیایش کنندگان را به یکدیگر پیوند می‌دهد.» (تارپوردی زاده سرخابی، 1383: 17)

پک (1993)، ارتباط میان دین و معناداری را در سطوح زندگی فردی و اجتماعی خاطر نشان می‌سازد:

«دین با قرار دادن حیات فرد در متن هدفی کیهانی و وسیع‌تر، به زندگی او معنا می‌دهد.» (همان: 29)

«جیمز مارتین مدعی است که دین اعتقاد به خدایی همیشه زنده است یعنی اعتقاد به اراده و ذهنی الهی که حاکم بر جهان است و با نوع بشر مناسبات اخلاقی دارد. نینیان اسمارت، شش بعد کلی را در تمام ادیان مشترک می‌داند: شعائره، اسطوره‌ای، اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی و تجربی.» (توانا، 1384: 75)

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

بنا به توصیف کلیفورد گیرتز، دین عبارت است از (1) نظامی از نمادها که رفتارهای آن متوجه به (2) بنیانگذاری انگیزش‌ها و حالات درازمدت، قدرتمند و همه جانبه در انسان‌ها با (3) صورت بندی مفاهیم یک نظم کلی برای تجربه است و (4) مفاهیم را در قالبهایی جای می‌دهد که دارای عینیت باشند و (5) حالات و انگیزش‌ها به نحوی منحصر به فرد، واقع گرایانه به نظر آیند. (محمدی، 1382 : 121)

به عقیده گیرتز، دین بخشی از یک فرهنگ است که با نمادهای مقدس و کارکردهای آنها سروکار دارد تا روحیات آدمها، یعنی آهنگ، خصلت و کیفیت زندگی، سبک اخلاقی و زیبایی شناختی و حالات زندگی آنها را با جهان بینی شان، یعنی همان تصویری که از واقعیت و عملکرد اشیا دارند، ترکیب کند. (همیلتون، 1377 : 273)

اکنون به تعریف دین از منظر دین اسلام می‌پردازیم.

«دین کلمه ای است عربی و به معنی قضاوت و جزاء، اطاعت و انقیاد و آیین و شریعت به کار می‌رود و آن عبارت است از وضع و تأسیس الهی که مردم عاقل را به رستگاری هدایت می‌کند.» (قدیانی، 1374 : 16)

در یک تعریف دقیق تر، دین یک سازمان وسیع فکری، اعتقادی، اخلاقی و عملی است. دین یعنی صراط مستقیم، یعنی راه راست بشری. به تعبیر دیگر دین مجموعه ای است از دستورهایی که از ناحیه خدا یکی بعد از دیگری می‌آید.

«دین مشتمل است بر یک سلسله اصول و معتقدات که هرکس باید خودش مستقیماً تحقیق کند و همچنین شامل یک سلسله دیگر تعلیمات اخلاقی و اجتماعی است که مسلماً برای هر بشری لازم است آنها را فرا بگیرد و نیز مجموعه ای از دستورالعملها است که آموختن و سوال کردن آنها نیز لازم است. به طور واضح

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

تر، دین ایدئولوژی ای است که تکیه اش بر سرشت روحانی انسان یعنی بر شناساندن انسان است، بر آگاه کردن انسان به این سرشت و پرورش دادن این جنبه وجود انسان و برقرار کردن تعادل میان دو جنبه وجودی انسان، علوی و سفلی است. ما دین را عبارت از قوانین تکامل اجتماعی می دانیم، یعنی همانطور که مثلا علم، قوانین تکامل بشری را کشف کرد، دین قوانین تکامل اجتماعی را که یک تکامل اکتسابی است از راه وحی بیان کرد.» (زکریایی، 1378: 42)

و سرانجام آنکه، دین مجموعه ای از باورها، ارزشها و هنجارهایی است که از جانب خدا برای بشریت نازل شده است تا ساحت‌های وجودی انسان را در مسیر تکامل و سعادت دنیا و آخرت جهت دهد و چگونه زیستن را به او بیاموزد. بنابراین دین را می توان مجموعه ای از اعتقادات، اخلاق، و احکام دانست که برای زندگی معقولانه و حکیمانه از سوی خداوند حکیم برای بشر ارائه گردیده است. (خیری، 1387: 19)

بنابراین دین دارای سه جنبه می باشد:

باورها: شامل آن دسته از مفاهیمی می شود که اعتقاد به آنها منجر به بروز کنش خاص آن می شود که در دین اسلام اعتقاد به اصول پنجگانه توحید، معاد و... از جمله آن هستند.

هنجارها: به آن دسته از مفاهیمی گفته می شود که دارای احکام اجرایی هستند که در دین اسلام احکام خمسه (وجوب، حرمت، کراهت، استحباب و اباحه) و همچنین فروع دین (نماز، روزه، حج و...) جزو آن هستند.

ارزشها: مفاهیمی هستند که عمل به آنها حسن ذاتی داشته و انجام آنها در دین پسندیده و نیکو است، مانند مهربانی، ایثار، صبر، گذشت و...

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

در تحقیق حاضر به دلیل آنکه دین را در مفهوم کلی مورد بررسی قرار می‌دهیم بنابراین تعریفی را مبنای کار قرار می‌دهیم که همه ادیان را در بر بگیرد: دین گرایش شدید انسانها به سوی وجود والای خداوند یا موجودات برین است که در نتیجه چنین اعتقادی مناسک، هنجارها و ارزشهای خاصی پدید می‌آید. به عبارت دیگر، دین مجموعه‌ای از اعتقادات، اخلاق و احکام است که برای زندگی معقول و حکیمانه از سوی خداوند حکیم برای بشر دارای قدرت انتخاب عقلانی ارائه شده است. (خیری، 1387: 19)

2-2-2. اینترنت

«در توصیف اینترنت و بیان ویژگیها و اهمیت آن از مفاهیمی مانند شبکه شبکه‌ها، تار عنکبوت الکترونیک، فضای مجازی، فضای سایبرنتیک و... نیز استفاده شده است. اما اگر نامگذاری‌ها متفاوت است همه در این نکته توافق دارند که اینترنت انقلابی با همان درجه از اهمیت چاپ ف تلفن و تلوزیون است و هیچ کس نمی‌تواند در جهان معاصر موجودیت آن را نادیده بگیرد.» (محسنی، 1380: 72)

اینترنت عکس‌العملهای متعددی را در دنیای رسانه‌ها ایجاد کرده است و به این اعتبار در گروه بزرگراههای اطلاعاتی در مقام اول قرار گرفته است و تحول «انفورماتیکی شدن جامعه» قلمداد شده است و از آنجا که منشأ تغییراتی در قلمرو فرهنگ در مفهوم عام آن بوده است، ضروری است در شرایط کنونی، پاره‌ای از ویژگیهای آن را برای توصیف و تعریف دقیق‌تر آن مورد بحث قرار دهیم.

اینترنت گروهی متشکل از هزاران شبکه است که از مجموعه پروتکل (مقاله نامه) واحدی استفاده می‌کنند و در جهت عرضه مجموعه اطلاعات واحدی به کاربران یا مشتریان خود مشارکت دارند. اینترنت را از نظر جامعه شناسی می‌توان یک سیستم یا نظام دانست و یا به تعبیری دیگر جامعه الکترونیک و جامعه مجازی ای است که از عناصر اصلی سیستم اینترنت یعنی تولید کنندگان سایت‌ها یا شبکه‌های مرتبط، واسطه‌ها (توزیع کننده‌ها) و

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

مصرف کنندگان (کاربران) تشکیل شده است. اینترنت یک بانک اطلاعاتی صرف نیست، بلکه گسترده ترین و با اهمیت ترین شبکه کامپیوتری جهان است، و شاید نمونه اولیه از بزرگراههای اطلاعاتی ربع اول قرن بیست و یکم باشد. اینترنت در حکم مخزنی از اطلاعات خوب، بد، زشت و زیبا، اخلاقی و غیر اخلاقی می تواند تلقی شود، البته مسأله در این است که مرزهای میان این صفات دوگانه در جامعه‌های مختلف چگونه تعریف می شود. با اتصال به شبکه اینترنت می توان با دیگران ارتباط برقرار کرد، از اطلاعات علمی، فنی، سیاسی، ادبی، تاریخی و دینی و... بهره مند شد و به درون غیر قابل دسترس ترین کتابها نفوذ کرد. فیلم یا نوار ویدئویی مورد علاقه خود را تماشا کرد، برای عده زیادی پیام یا نامه الکترونیکی ارسال کرد و... (همان، 72)

«فضای مجازی عبارت دیگری است که به عنوان مترادفی برای اینترنت به کار می رود. این عبارت بیانگر دنیای مجازی است که در آن فن آوری و تخیل و رای صفحه رایانه کاربر به یکدیگر پیوند می خورند و ویلیام کیسسن در رمان تخیلی خود به نام *Neuromancer (1984)*، برای تشریح محدوده دیجیتالی ای که قهرمانان داستان هنگام متصل شدن رایانه به مغز ایشان وارد آن می شدند، از عبارت فضای مجازی استفاده کرد.» (استوت، 1388: 61)

زبان جاری انفورماتیک این واژه بیانگر اینترنت در تمامی ابعاد فرهنگی، فنی و اجتماعی است. این فضا به معنی محل مراجعه و تفرج است بی آنکه فرد ناچار باشد محل خودش را ترک کند. فضای مجازی به عنوان شبکه ای از روابط تبدیل شده که مردم تنها در آن به استفاده از فن آوری نمی پردازند، بلکه این امکان را می یابند تا با یکدیگر و با اطلاعات به طریقی جدید، دست پیدا کنند، زیرا اینترنت جابه جایی بین فضای واقعی و مجازی را تسهیل می کند. (همان، 61)

«ایده حرکت و جابه جایی بین این فضاها را می توان به خوبی در پیشوند *cyber* که ریشه ای یونانی داشته و به معنی سکاندار یا خلبان، کسی که دیگران را از نقطه ای به نقطه دیگر راهنمایی می کند، مشاهده نمود. محیط های سایبر (فرمانشی)، فضاهای رایانه ای و نمایانگر گستره ای از تصاویر دیجیتال، نمادهای تصویری و متون هستند.» (همان، 61)

علاوه بر کارهای فراوانی که اینترنت قابلیت انجام آن را دارد از این فن اوری بطور فزاینده ای به عنوان فضای برای انجام امور دینی استفاده می شود و این امکان را برای افراد فراهم می آورد تا به اطلاعات مذهبی، فعالیت های مذهبی و هم کیشان خود دسترسی پیدا کنند. برای بیش از دو دهه است که اینترنت فضایی برای انجام مراسم مذهبی گردید، و در آن عقاید مذهبی سنتی به بحث و گفتگو گذاشته شده است. (همان: 62)

2-2-3. ارتباط دین و دنیای مجازی

صاحب نظران و اندیشمندان اجتماعی اثرات و تبعات ناشی از فضای مجازی را به سه دسته تقسیم می کند.

2-2-3-1. دیدگاه های ابزار گرایانه

دیدگاه هایی که در کل می توان بدان ها عنوان «ابزار گرایانه» داد مبتنی بر آن است که رسانه ماهیت کاملاً ابزاری دارد و این ابزار می تواند در اختیار مفاهیم و مضامین دینی قرار گیرد همانطور که می تواند در اختیار مفاهیم دیگر از جمله معانی متضاد دینی قرار گیرد.

در نگاه ابزار گرایانه، رسانه در ذات خود موآجد هویت فرهنگی مستقلی نیست و به مشابه ابزار می تواند در خدمت پیام های متفاوت و مختلف باشد و در هر فرصت به شکلی خاص ظهور و بروز می یابد. کسانی نیز که معتقدند رسانه ها فقط حامل و توزیع کننده پیام ها هستند، وسیله و ابزار بودن رسانه ها فلسفه پیدایش و شأن ذاتی آنهاست، به گروه ابزارگرایان تعلق دارند. آنان حتی معتقدند متعهد بودن رسانه ها به ارزش های موجود،

تبدیل وسیله به هدف است، در حالی که ابزار نباید در نتیجه کار دخالت داشته باشد. اگر تقسیم بندی نیل پست من درباره فرهنگ‌ها قابل قبول باشد، فرهنگ‌های تکنوکرات و فرهنگ‌های تکنوپولی به هیچ وجه نمی‌تواند از فن آوری رسانه به عنوان ابزار استفاده کنند. از دیدگاه پست من، در فرهنگ تکنوپولی، خواسته یا ناخواسته، ماهیت ذات گرایانه فناوری اقتضائات ذاتی خود را بر همه شئون زندگی انسانی از قبیل جوانب فرهنگی، اجتماعی و دینی تحمیل می‌کند. از این رو نمی‌توان از آن انتظارات از پیش تعیین شده داشت (حسینی، 1386: 136)

2-3-2-2. دیدگاه ذات‌گرایانه

دیدگاه موسوم به ذات‌گرایی مدعی است که رسانه ذاتاً دارای هویت فرهنگی و تاریخی مستقلی است بنابراین در تعامل با دیگر ابعاد زندگی انسانی باید به تناسب داشتن یا نداشتن این تکنولوژی و هویت‌های دیگر توجه کامل داشت این دیدگاه عمدتاً از دو مبنای فلسفی و رسانه‌ای منشأ گرفته است. البته این طبقه ذات‌گرایان که استفاده دینی از رسانه متناقض با ماهیت دین است ناشی از دقت ناکافی در این دیدگاه است اگر چه در میان ذات‌گرایان بنیادگرایانی دیده می‌شوند که معتقدند رسانه در تقابل کامل با دین قرار داد، اما نظریات متعدد دیگری نیز وجود دارد که بر اساس آن، اگر چه رسانه ماهیت مستقل از دین دارد و ابزاری صرف نیست، اما می‌تواند با مفاهیم و مضامین دینی در یک تعامل دوسویه قرار بگیرد. (همان، 138)

2-3-2-3. دیدگاه متعامل

توصیه شدید هوور و همکارانش به استفاده از رسانه در مضامین دینی نشانگر تأکید وی بر ضرورت اجتماعی تعامل این دو مقوله است. وی با اشاره بر نقش رسانه‌ها و فرآیند خلق و آفرینش نمادها و همچنین تفسیر و کاربرد این نمادها، بر تعامل رسانه و دین تأکید می‌کند. (هوور و لاندبای، 1386: 5)

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

وی برای اینکه بتواند دیدگاه تعاملی خود را تحقق بخشد توصیف خاص خود از دین را ارائه می کند. هوور دین را پدیده نهادی و بوروکراتیک می داند. و دین را محدود به رویدادهایی که در قلمرو مقدس رخ می دهد نمی پندارد بلکه دین بخشی از فرهنگ است و لذا به زعم وی دین و فرهنگ تفکیک ناپذیرند به عبارتی دیگر نقش دین معنابخشی به کل زندگی بشر است و از همین حیث باید مورد توجه قرار بگیرد. «البته نباید به این نکته بی توجه بود که اگر چه درباره تفکیک ناپذیری دین از فرهنگ تحقیقات گسترده ای انجام شده است اما در اینکه کدام اصل و کدام فرع است جای سؤال و بحث وجود دارد هوور همچنین به نقش رسانه ها در ایجاد شرایط لازم در مناسک دینی اشاره می کند و معتقد است رسانه ها می توانند افراد را وارد مرحله آستانه ای کنند و برای تحول و الحاق مجدد آماده سازند». (حسینی، 1386: 142)

در مجموع توصیه شدید هوور و همکارانش به استفاده از رسانه در مضامین دینی نشانگر تأکید وی بر ضرورت اجتماعی تعامل این دو مقوله است.

برخی از جمله مارتین باربرو معتقدند به دلیل بحران های ناشی از مدرنیته بشر جدید به دنبال هویت جدید فردی و جمعی است و نیاز مجدد برای راست و افزون حس می کند. از نظر وی، مدرنیته به هیچ کدام از وعده هایش جز راز زدایی و افسون زدایی و معنازدایی از تفکر بشری عمل نکرد. آنچه مهم است تعامل و همکاری ضروری رسانه ها و ادیان با یکدیگر است چرا که هر دو ابزار و واسطه فرهنگی مهمی برای اجابت نیاز مردم به راز و معنا و افسون در جهان است. (هوور و لاندبای، 1386: 130-102)

برخی نیز در نظریات تعامل گرا به دنبال یافتن وجوه مشترک دین و رسانه اند که از این طریق به راهکارهایی برای تعامل هر چه بیشتر این دو نائل شوند. برای مثال دیوید اولستون رسانه را نوعی فناوری می داند که با نمادها سرو کار دارد. رسانه یک فناوری برای اطلاع دادن، ثبت کردن، اشتراک در نمادها و توزیع آنها است. از

طرفی او دین را نیز معرفت نمادینی می داند که از شیوه‌های خاصی از شناخت و ادراک و تجربه دلالت دارد.

(شاه محمدی، 1382: 135)

برخی دیگر نیز از طریق طرح مسائل مشترک به دنبال یافتن راه‌های ارتباط هر چه بیشتر بین دین و فضای مجازی بوده‌اند برای مثال لین کلارک سعی کرده است بر سه محور ذیل تأکید کند. اول آنکه فضای مجازی در پی ایجاد معنا است و مسئله معنا بیش از هر چیز در دین مورد توجه قرار گرفته است دوم آنکه فضای مجازی نیازمند آن است تا تبیین روشنی از ارتباط دین شخصی و دین نهادینه شده بیابد و این مسئله‌ای است که مورد توجه دین نیز می‌باشد. سوم آنکه فضای مجازی نیز به مسائل سیاسی و در کنار آن آموزش‌های دینی نیز به موضوعات سیاسی به ویژه عدالت گرایش خاصی دارند. (حسینی، 1386: 144)

بنابراین دیدگاه سوم یا متعامل که به تکنورئالیسم نیز معروف است رویکرد بینابینی دارد یعنی در عین حال که ابعاد هستی شناختی فناوری دنیای مجازی را نادیده نمی‌گیرد ولی معتقد است که این فناوری تعیین کننده‌ی نهایی نخواهد بود. به بیان دیگر در عین اینکه ظرفیت‌ها و توانایی‌های فضای مجازی را در نظر می‌گیرد به آزادی عمل کاربران نیز توجه دارند.

پژوهش حاضر با استفاده از دیدگاه سوم این پیش فرض را دارد که دین و دنیای مجازی ارتباط تعاملی و دو

سویه دارند.